

Є.В. МІШЕНІН, *д.е.н., професор*,
Р.П. КОСОДІЙ, *к.е.н., доцент*,
Сумський національний аграрний університет

ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНИХ ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Сьогодні розвиток несільськогосподарського сектора в Україні опинився в інфраструктурному та інституційному вакуумі, у результаті чого підприємці і працівники позбавлені фінансової та інформаційно-консультаційної підтримки. Загальновідомо, що в ринковій економіці роль фінансової інфраструктури полягає в усуненні просторових розривів між виробничими факторами, підвищенні інвестиційної привабливості території, забезпеченні можливості працевлаштування в інших населених пунктах. Існуюча структура постачальників фінансових послуг в сільській місцевості України включає як формальних, так і неформальних фінансових посередників. І якщо формальні установи зазнають регулювання з боку уряду (зокрема, в особі центрального банку), то неформальні фінансові посередники фактично функціонують за межами механізмів державного контролю. Обмеженість доступу невеликих агровиробників і селян до кредитів для виробничих і споживчих цілей позбавила фінансові установи (які не змогли запропонувати вигідні умови фінансування) значної частини їх потенційних клієнтів у сільській місцевості.

Базуючись на результатах досліджень В. Валентинова, М. Маліка, Т. Мацибори [9], Л. Михайлової [2], Т. Беслі [3], К. Гоффа [4], Р. Крістена, Е. Райна, Д. Седіка [4], Дж. Штігліца [5] та ін. у сфері сільського розвитку, а також з огляду на необхідність адаптації успішних зарубіжних практик до українських умов, нашою метою є дослідження основних параметрів інституційного середовища, що сприятиме підвищенню ступеня охоплення селян необхідними фінансовими послугами, а також визначення передумов впровадження ефективних (у соціально-економічному плані) інновацій у фінансовій сфері.

Взагалі, можна виділити три аспекти впливу кращого доступу до фінансових послуг на соціально-економічну безпеку сільських домогосподарств: створення доходів; інвестування або продаж активів (тобто попередніх інвестицій); використання кредитів для фінансування власних потреб. На рис. 1 наведено наше бачення загального динамічного процесу зміни соціально-економічної безпеки домогосподарств через покращення доступу до різномані-

тних фінансових послуг – кредитування, страхування і т.д.

Очевидно, фінансові послуги можуть використовуватися для покращення людського і фізичного капіталів домогосподарств, одночасно збільшуючи їх потенціал у плані ризикменеджменту, що традиційно обмежується диверсифікацією. Преференції домогосподарств щодо використання кредитних ресурсів визначаються вигодами відповідних альтернатив у споживчій, виробничій та інвестиційній діяльності (підвищення продуктивності людського і фізичного капіталів, впровадження ресурсощадних технологій, оптимізація співвідношення сільськогосподарської, несільськогосподарської і домогосподарської активності тощо).

Крім того, матиме місце зменшення витрат на самострахування, що позитивно вплине на структуру активів (які, як правило, сьогодні виконують більше превентивну, ніж продуктивну функцію) і зобов'язань домогосподарств, адже зменшаться обсяги традиційних заощаджень, зокрема у формі готівки, ювелірних виробів, продуктів харчування і т.п. (щоправда, цього, скоріше за все не трапиться, якщо матимуть місце низькі рівні ефективності продовольчих ринків та ринків праці, що виражаються, відповідно, у значній мінливості цін продовольства і високих рівнях безробіття – отже, фінансові продукти мають бути адаптовані до місцевого соціально-економічного середовища). Як результат, можуть зрости інвестиції в людський і фізичний капітали, з одночасним зменшенням обсягів фінансових послуг з боку неформального сектора (наприклад, у вигляді позик від родичів і друзів), уповільненням процесів виснаження виробничих активів (через їх продаж або неадекватність технологій) і створенням передумов для зберігання агропродукції з метою забезпечення її продажу за сприятливої ринкової кон'юнктури. Таким чином, покращення доступу селян до фінансових послуг має потенціал у плані зміни структури їх активів і зобов'язань, зменшення витрат на стабілізацію і покращення параметрів споживання.

© Є.В. Мішенін, Р.П. Косодій, 2007

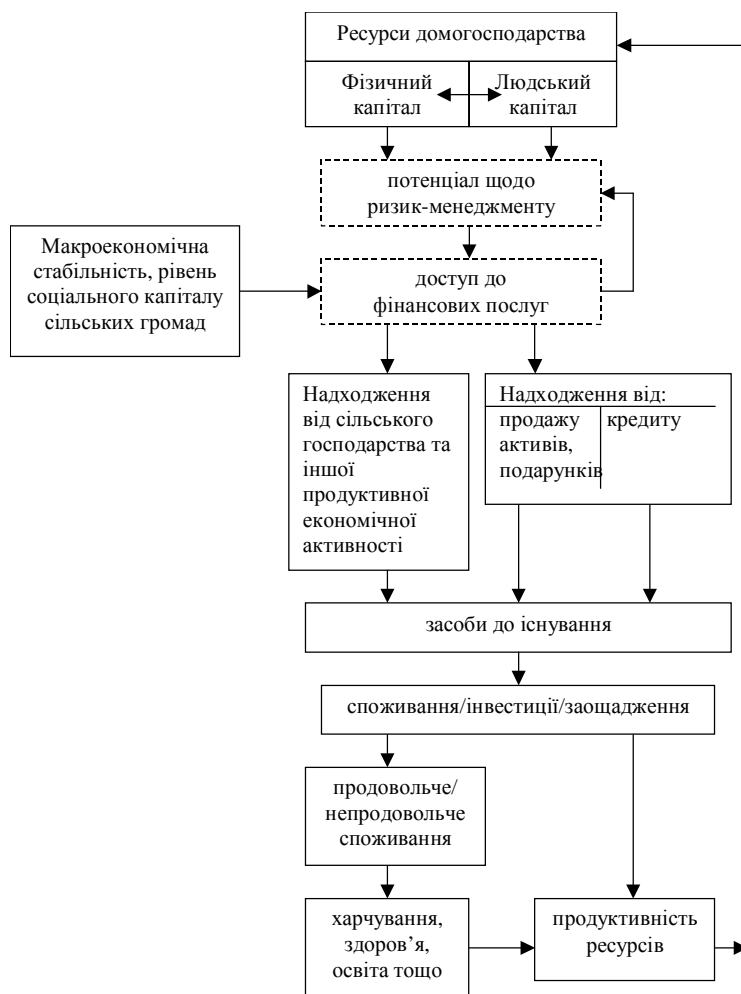

Рис. 1. Доступ до фінансових послуг як фактор соціально-економічної безпеки домогосподарств

Що стосується традиційних цільових виробничих кредитів (на добрива, насіння, машини, обладнання тощо), то, як відомо, з метою попередження їх використання на інші цілі позики часто видаються вже у формі необхідних виробничих ресурсів. Проте, часто такий підхід є неефективним у плані забезпечення цільового використання позики – натомість, він просто збільшує транзакційні витрати позичальників і кредиторів. Особливо це стосується ситуації, коли інвестиції в людський капітал домогосподарств (покращення харчування і здоров'я, набуття освіти тощо) будуть набагато ефективнішими, ніж це вважатимуть фінансові посередники через відомі проблеми асиметричності інформації – отже, відповідні практики зменшуватимуть чисті економічні вигоди від фінансових трансакцій.

Очевидно, що стратегії розвитку фінансових послуг для селян будуть найбільш ефек-

тивними у плані підвищення рівня їх соціально-економічної безпеки, якщо відповідні програми націлюватимуться на найбільш ефективних користувачів капіталу, при цьому інноваційні фінансові продукти мають характеризуватися прийнятними параметрами ліквідності і транзакційних витрат. Крім того, надання фінансових послуг з метою покращення соціально-економічної безпеки домогосподарств (зокрема, через набуття освіти) доцільно розглядати як виробничий кредит.

Ефективній реалізації державної політики у сфері диверсифікації фінансових послуг в сільській місцевості можуть заважати інституційні та інші обмеження, оскільки, як вже зазначалося, сьогодні значний діапазон фінансових послуг надається неформальним сектором. Що стосується державних програм кредитування, то вони досить часто використовуються для отримання політичних переваг, особливо якщо

ці програми супроводжуються подальшим списанням позик. Ця обставина робить розвиток усталеної, ринково орієнтованої системи надання фінансових послуг селянам складним завданням з багатьма внутрішніми і зовнішніми проблемами, вирішення яких залежить від характеру секторної політики та інституційного середовища. Отже, застосування інноваційних підходів у даній сфері ускладнюється відсутністю попереднього успішного практичного досвіду.

Зазначимо, що у розвинених країнах інноваційні програми надання фінансових послуг селянам часто інтегрують елементи неформального сектора, які почали досліджуватися лише нещодавно. Взагалі, інтерес науковців до неформальних фінансових відносин пояснюється низькою адаптивністю традиційних фінансових установ до досить специфічних по-

треб селян [7; 8]. У більшості розвинених країн тепер широко визнається, що фінансові інновації (особливо у плані фінансування малого бізнесу і мобілізації коштів місцевого населення) є критичними для соціально-економічного зростання [6].

Таким чином, фінансові інновації перетворились на основні передумови успішного сільського розвитку. Для оцінки їх ефектів на мікрорівні важливо розуміти стратегії домогосподарств у плані забезпечення власної соціально-економічної безпеки. Що стосується ролі фінансових інновацій на секторному і загальноекономічному рівнях, то тут слід зосередитися на створенні необхідних інститутів, які впливатимуть на рівні доходності різних видів капіталу (у т.ч. людського і соціального) (рис. 2).

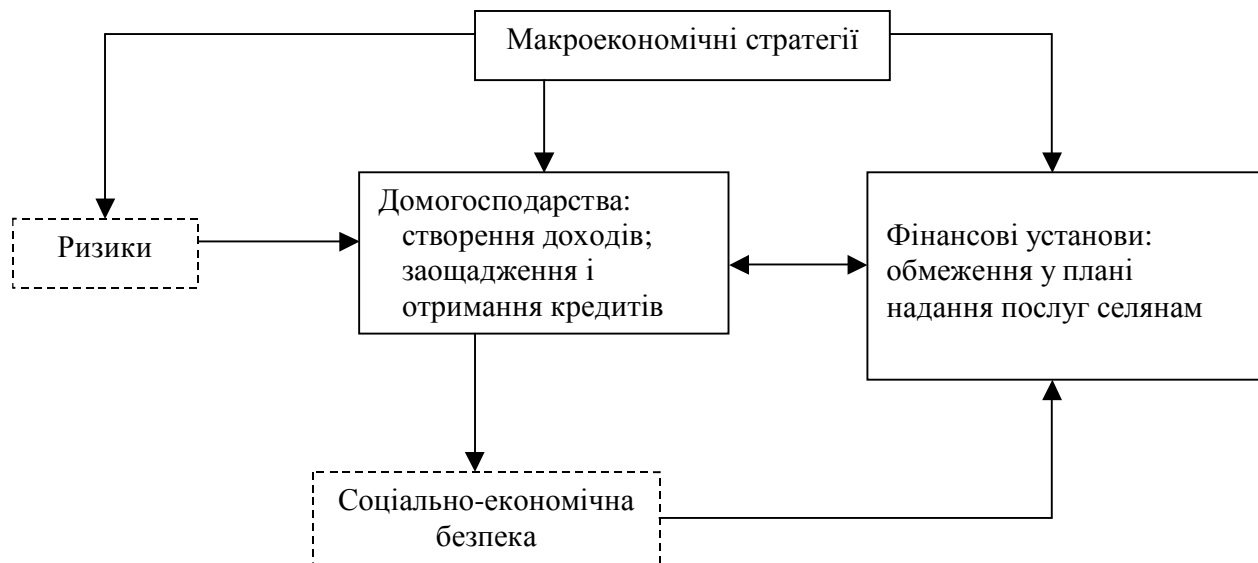

Рис. 2. Виміри аналізу ефектів фінансових інновацій

Очевидно, що ефективний розвиток фінансових послуг для селян вимагає певних інституційних інновацій, спрямованих на зниження трансакційних витрат позичальників, вкладників і фінансових посередників. К. Гофф і Дж. Штігліц наводять інструменти, що зменшуватимуть інформаційні витрати (які вважаються основною складовою трансакційних витрат) у фінансовій сфері: права власності на землю та інші активи; розвиток фінансових ринків; поширення ринкової інформації; інвестиції в інфраструктуру та інститути, які сприятимуть певній поведінці, зокрема груповому кредитуванню [5]. Складне і суперечливе питання прав власності на землю також може негативно позначитись на справедливому розподілі дохо-

дів в рамках сільських громад [10]. Що ж стосується розвитку ринків, інфраструктури та інститутів, то ці проблеми мають бути інтегровані у стратегії і програми, спрямовані на усунення асиметричності інформації, морального ризику і трансакційних витрат, які загрожують наданню ефективних фінансових послуг селянам, зокрема в рамках групового кредитування. Останні дослідження показують, що відповідні програми передбачають певне інституційне середовище з механізмами моніторингу і виконання угод [9; 10].

Зазначимо, що роль інституційних інновацій (на відміну від технічних і технологічних інновацій) у процесі економічного розвитку почали визнавати лише відносно недавно. Що

стосується фінансових інновацій, то вони визначаються як нові ідеї, поведінка, продукти або послуги у фінансовій сфері, які значно відрізняються від існуючих [3], або ж як будь-яка модифікація в операціях фінансового посередника, що змінює витрати для посередника і/або суспільства [4]. У той же час, Т. Беслі розуміє інновацію як впровадження нової продукції, послуг, або ж зміни у процесах, інститутах і ринкових системах, спрямовані на підвищення ефективності [3]. Звернемо увагу, що оцінка ефекту фінансових інновацій у плані зниження витрат на практиці може бути складною, особливо якщо витрати перекладаються з фінансового посередника на клієнтів або суспільство в цілому.

Взагалі, фінансові інновації в кінцевому рахунку розширюють та інтегрують ринки капіталу, прискорюючи, таким чином, економічне зростання, підвищуючи рівні соціально-економічної безпеки. Інноваційні фінансові послуги для селян пов'язані з новими можливостями у плані заощаджень, кредитування (особливо що стосується застави) і страхування. Очевидно, що розвиток інноваційних фінансових послуг вимагає створення і зміцнення відповідних інститутів, які зменшуватимуть ризики і витрати учасників фінансових відносин, сприяючи, таким чином, їх усталеності. У 1980-х рр. основні організації з розвитку, зокрема Світовий банк, Світова рада кредитних спілок, Агенція США з міжнародного розвитку та інші організації почали переглядали стратегії фінансування у напрямку забезпечення покращення лояльності клієнтів і платіжної дисципліни, та, відповідно, зменшення вартості коштів і трансакційних витрат [4; 10].

Мотивація селян до здійснення заощаджень сприятиме, перш за все, покращенню планування їх доходів і видатків. У той же час, мобілізація фінансових ресурсів у сільській місцевості передбачає певні трансакційні витрати як для вкладників, так і самих фінансових установ, які значно впливають на їх відповідні рішення. Важливою рисою інноваційних програм надання фінансових послуг селянам є диверсифікованість у плані їх термінів, призначення і ступеня ризику. Так, диверсифікація шляхів використання позики пов'язується з визнанням того, що виробництво і споживання у сільських домогосподарствах є взаємозалежними. У той же час, в Україні в основному пропонуються короткострокові позики, які є непридатними для забезпечення реструктуризації сільської економіки.

З огляду на високі трансакційні витрати,

пов'язані з процесам оцінки і розгляду кредитних заявок (особливо для невеликих позик), відповідні інноваційні програми мають орієнтуватися на розвиток різноманітних кредитних асоціацій і кооперативів на рівні територіальної громади, де соціальний капітал служитиме запорукою ефективного використання і повернення позик (оскільки традиційні банківські установи часто не здатні якісно оцінити доходність проєктів), мінімізуючи, таким чином, відповідні трансакційні витрати [1; 2; 9].

Що стосується кредитів у формі матеріальних ресурсів, які часто прив'язуються до площ посівів, то вони спрямовуються, як правило, на вузькі виробничі цілі дуже вузького кола агропідприємств, ігноруючи несільськогосподарські підприємства і домогосподарства. І хоча доцільність кредитування споживчих потреб останніх все ще залишається суперечливою темою, в останній час у розвинених країнах почали враховувати відповідні потреби у стратегіях розвитку фінансових послуг у сільській місцевості з огляду на очевидну взаємопов'язаність і невіддільність споживання і виробництва в сільських домогосподарствах.

Споживчі позики мають здатність зберігати і покращувати необхідні параметри продуктивності праці, що є основним фактором виробництва у домогосподарствах. У цьому зв'язку, споживчу позику часто називають позику на робочий (оборотний) капітал [6; 7]. На думку Д. Седіка, інвестиції в людський капітал (за допомогою відповідних позик) є фактором зменшення бідності [8]. Отже, широкий діапазон споживчих позик на придбання продовольства, одягу, медичне обслуговування тощо по своїй суті спрямований на акумуляцію необхідного робочого капіталу, задовольняючи споживчі потреби домогосподарств і одночасно підтримуючи належний рівень їх людського капіталу.

У той же час фінансові посередники повинні намагатися розосереджувати свій ризик, здійснюючи диверсифікацію позичальників за місцем проживання, доходами, видами економічної активності і т.п., що зумовлює необхідність формування ефективних багатoproфільних фінансових посередників з гнучкими стратегіями кредитування, особливо у плані застави (адже фінансові установи, орієнтовані на забезпечення потреб виключно сільських позичальників, зазнають великого ризику). І хоча диверсифікація може зменшувати ефекти економії від масштабу, фінансові установи мають визначати оптимальне співвідношення між граничними вигодами і витратами.

У 1970-х рр. стало очевидно, що пільгове кредитування (яке характеризувалося високими трансакційними витратами, незадовільною ситуацією щодо погашення позик) не сприяло економічному розвитку [7]. З іншого боку, привабливість сільського населення для традиційних комерційних фінансових установ визначається їх трансакційними витратами, які часто створюють надмірний тиск на прибутковість формальних фінансових посередників, загрожуючи їх життєздатності. Отже, банки віддають перевагу відносно великим позикам з низьким ступенем ризику. Крім того, трансакційні витрати впливають і на попит позичальників. У той же час, основним фактором зниження цих витрат є соціальна наближеність кредиторів і позичальників (наприклад, в рамках різноманітних позиково-ощадних асоціацій). Взагалі, чим сильнішою є соціальна єдність, тим вищим є взаємні тиск та усвідомлення того, що несплата позик спричинить витрати для групи в цілому.

Високі показники у плані повернення позик можуть досягатися шляхом збільшення обсягів кредитування за умови погашення попередніх позик. Крім того, ефективні інформаційні системи мають стати основним засобом ідентифікації параметрів кредитоспроможності позичальників. Відповідна інформація може спричинити зміни умов кредитування, зокрема у плані зменшення витрат. На жаль, сьогодні традиційні фінансові установи не мають таких систем стосовно сільських клієнтів, в основному через ігнорування цінності такої інформації для процесів ризик-менеджменту та інституційних інновацій.

Очевидно, що сталий розвиток фінансових послуг в сільській місцевості, у поєднанні з ефективними механізмами моніторингу і виконання контрактів, вимагає певних інвестицій у відповідну інфраструктуру і соціальний капітал, зокрема різноманітні професійні організації, кооперативи тощо [1; 2; 9; 10]. В іншому випадку матимемо уповільнення необхідних процесів продуктивної взаємодії членів сільських громад, що не сприяє покращенню ситуації з наданням фінансових послуг, при цьому матеріальні активи все ще залишаються найбільш бажаним видом застави для фінансових посередників, які, таким чином, намагаються вирішити проблеми асиметричності інформації і морального ризику.

Взагалі, застава має наступні ефекти: збільшення очікуваної доходності кредитора одночасно із зменшенням її варіації; переміщення (частково або повністю) ризику втрат від кре-

дитора до позичальника; стимулювання позичальника до виплати позики; моніторинговий ефект стосовно претендентів на позику, дискримінуючи проти невеликих (але часто кредитоспроможних) суб'єктів економічної активності в сільській місцевості. Відсутність адекватної застави часто називають в якості однієї з основних причин неадекватного доступу більшості селян до формальних фінансових послуг. Вважається, що об'єкти застави повинні мати мінімальні ризики пошкодження, захворювання або крадіжки, при цьому доходи позичальника від заставлених активів мають створювати стимули щодо виплати позики.

Зазначені вимоги генерують певний психологічний дискомфорт селян стосовно надання власного майна у заставу через побоювання його можливої втрати, що ще більше загострює потребу у створенні повноцінних заміників традиційних видів застави в рамках процесів інституційних інновацій (зокрема, це стосується механізмів спільної відповідальності). Зарубіжна практика показує, що найбільш успішним способом вирішення проблем відсутності фізичної застави є схеми групових гарантій, створення яких вимагає тісних зв'язків фінансових посередників із своїми клієнтами [4]. Значимо, що нетрадиційними (з точки зору фінансових установ) видами застави користуються неформальні фінансові посередники. Зокрема, це стосується так званих пов'язаних контрактів, тобто специфічних кредитних або маркетингових угод, в рамках яких кредитор отримує контроль над частиною виробництва або виробничих ресурсів позичальника. Також можуть мати місце гарантії третіх сторін, загроза втрати доступу до кредитів у майбутньому, різноманітні соціальні санкції з боку територіальної громади.

Починаючи з 1970-х рр., схеми групового кредитування набули розвитку у багатьох країнах [5]. При цьому основною характеристикою такої форми кредитування є спільна відповідальність членів групи за погашення позики, тоді як подальше кредитування є можливим лише у разі виплати попереднього кредиту, що стимулює вже самих членів сільської громади (на рівні з фінансовими посередниками) виконувати моніторингові функції у плані оцінки кредитоспроможності, ефективності використання позик та своєчасності їх виплат. Таким чином, перерозподіл функцій моніторингу і забезпечення виконання угод від фінансових установ до членів групи зменшує трансакційні витрати фінансових посередників, заміщуючи значну кількість невеликих індивідуальних позик бі-

льшою груповою позикою. У свою чергу, зменшення трансакційних витрат підвищує ступінь охоплення селян фінансовими послугами, адже їх зможуть отримати ті особи, для яких ці послуги будуть недоступними в рамках індивідуальних кредитних угод.

Висновки. Інституційні інновації, орієнтовані на забезпечення соціально-економічної безпеки домогосподарств, мають стати однією з основних складових стратегій подолання бідності. При цьому очевидно, що орієнтація відповідних фінансових послуг на певні групи сільського населення має потенціал щодо розширення і поглиблення фінансового ринку, оскільки зазначені підходи є ефективними у плані охоплення невеликих вкладників і позичальників, одночасно зменшуючи витрати фінансових посередників. У той же час, фінансові установи самі по собі не мають достатніх мотивів для забезпечення цілісності груп. Таким чином, існує необхідність у дослідженні факторів довгострокових відносин в рамках певних груп, при цьому існуючі структури неформального фінансового ринку можуть надати цінну інформацію щодо передумов успішних ощадно-кредитних програм для селян.

Інноваційні фінансові послуги також мають адекватно реагувати на надзвичайні ситуації, які унеможливають своєчасну виплату позик (зокрема, шляхом реструктуризації, акумуляції страхових фондів тощо). Крім того, іншими критичними факторами усталеної діяльності фінансових установ є їх кооперація з місцевими організаціями і групами, низькі трансакційні витрати, макроекономічна стабільність і прогнозованість. Що стосується клієнтів, то пропозиція усталених фінансових послуг є суттєвою для довгострокового інвестиційного планування, незалежно від способу фінансування (за допомогою власних коштів або боргового капіталу). Фінансові установи найкраще адаптуються до місцевих умов через залучення потенційних клієнтів у процеси визначення структури послуг, умови їх надання тощо. У цьому зв'язку, одним із важливих питань подальших досліджень також має стати вимірювання і порівняння витрат і вигод різноманітних стратегій розвитку сфери фінансових послуг для сільського населення, включаючи і державні інвестиції у формування груп потенційних позичальників – такі дослідження мають виявити шляхи адаптації фінансових послуг до певного соціально-економічного середовища.

Література.

1. Замятіна Н.В. Соціальний капітал як каталізатор сільського розвитку // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія "Фінанси і кредит". – №2. – 2005. – С. 345-352.
2. Михайлова Л.І. Економічні основи формування людського капіталу в АПК. – Суми: Видавництво "Довкілля", 2003. – 326 с.
3. Besley, T., S. Coate (1995). Group Lending, Repayment Incentives and Social Collateral," *Journal of Development Economics* 46 (February): 1-18.
4. Christen, R., E. Rhyne, R. Vogel and C. McKean (1995). Maximizing the Outreach of Microenterprise Finance: An analysis of Successful Microfinance Programs." USAID Program and Operations Assessment Report 10. United Agency for International Development, Washington, D.C.
5. Hoff, K., J. Stiglitz (1993). Theory of Imperfect Competition in Rural Credit Markets in Developing Countries. Institute for Policy Reform, Working Paper Series 49, Washington, D.C.
6. Hulme, D., P. Mosley (1996). *Finance Against Poverty*, London: Routledge.
7. Krahnert, J., R. Schmidt (1995). *Development and Finance as Institution Building: A New Approach to Poverty-Oriented Banking*. Boulder, Colorado: Westview Press.
8. Sedik, D. Rural Finance without Markets in Ukraine, 1991-2000. ESA Working Paper No. 03-01, May 2003. – The Food and Agriculture Organization of the United Nations, Agriculture and Economic Development Analysis Division, www.fao.org/es/esa
9. Valentinov, V., T. Matsibora, M. Malik (2004). The Effect of Social Capital on the Organization of Agricultural Enterprises and Rural Communities in Transition: the Case of Ukraine. *Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe*, Vol. 25, Halle (Saale), IAMO, pp. 269-283
10. Woolcock, M. (1998). Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory and Society*. World Bank Research Observer. – P. 14-24.

Статья поступила в редакцию 12.01.2007